

med deres bønder kunne stryge store fortjenester eller sætte den årlige afgift i vejret af de et gods underliggende gaarde, saaledes at de stigende konjunkturer fulgtes op.

Dr. Simpsons undersøgelser synes dog at indicere, at de store godskomplekser til sin forudsætning havde, at der tilførtes kapital vundet ad anden vej, ikke mindst synes statstjeneste at have muliggjort den fornødne kapitaldannelse hos de enkelte.

Astrid Friis.

I »A. A. G. Bijdragen 8° (Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool, Wageningen, 1962) har den ansete hollandske agrarhistoriker *B. H. Slicher van Bath* publiceret en interessant afhandling: *Accounts and diaries of farmers before 1800 as sources for agricultural history*. Indledningsvis karakteriserer han perioden ca. 1450–1750 som et landbohistorisk tomrum, ofte kun flygtigt omtalt af agrar-specialister på deres vej til nyere perioder med langt rigere kildemateriale, og navnlig oplyses der alt for lidt om landbrugets økonomi. Blandt andre påtrængende opgaver fremhæver van Bath »micro-economic research into the budgets of individual farmers«, og hans afhandling (med let overskuelige tabelbilag) illustrerer på udmærket måde, hvad han forstår herved.

Talmæssigt dominerer de engelske middelalderregnskaber, der omfatter talrige gejstlige og verdslige storbesiddelser, men regnskaber fra fire nordfranske godser i 14. årh. indeholder forholdsvis meget om såvel landbrugsdriften som sociale tilstande. Fra det 16., 17. og 18. årh. findes regnskaber fra godser i Tyskland, Polen, Østersø-egne og Rusland, men de siger intet om driften af de mindre gårdbrug. Af langt større værdi er her enkelte hollandske og engelske kilder, der specielt fremhæves i en kortfattet oversigt over den udbredelse, agrarhistoriske studier på grundlag af regnskaber har fået siden Georg Hanssens banebrydende forskning i Slesvig-Holsten og senere fremkomsten af Thorold Rogers' *History of Agriculture and Prices in England*. Også Danmark og Sverige nævnes i rækken af europæiske lande, hvor agrarhistoriske studier over regnskabsmateriale har haft fremgang i de senere år.

Naturligt nok er van Bath især opmærksom på de få regnskabsførende landmænd, der repræsenterer det mindre eller middelstore landbrug, hvis udøvere jo i reglen ikke var skrivekyndige. Men nordhollænderne (»Friserne«) Rienck Hemmema og Dirck Jansz, den første iøvrigt student fra Louvain, og sydenglænderen

Robert Loder var oplyste mænd fra perioden 1570–1620. De var »moderne« landmænd i en tidsalder, hvor der efter mange historikeres, sociologers og økonomers opfattelse kun fandtes et traditionelt og ensartet landbrug.

Skønt disse regnskaber og dagbøger er alt andet end systematisk ført, kommer det moderne klart frem såvel i landbrugspraksis som i sociale træk, der afviger fra de tidstypiske forhold. I 14 punkter anfører og illustrerer van Bath, hvad han finder karakteristisk for den nye landbrugstype, således et stort foldudbytte (især hvede og byg), dyrkning af ærter og vikker, og dermed en begyndende overgang til særlige foderafgrøder indenfor omdriften, samt avl af hvede og byg med henblik på afsætning i tætbefolkede egne. Endvidere, at prisbevægelser tydeligt nok øvede indflydelse på produktionen, dog således at prisforholdet mellem de forskellige afgrøder var af større betydning end selve prisfluktuationerne. – Produktionen af mælk, smør og ost pr. ko var usædvanlig stor; markerne blev gødsket stærkt og gødningsstoffer, mergel og kalk undertiden tilført udefra; heste afløste okser som trækdyr for ploven, og landbrugsredskaber (delvis) af jern var fremherskende. – Antallet af tjenestefolk var relativt stort, et tegn på intensivt landbrug, men de blev ikke længe på samme gård. Både mænd og kvinder gik på dagleje, nogle fik dagløn, andre havde akkordarbejde. – Endelig fremhæver van Bath »the capitalistic spirit«, bestræbelsen for at drive rationelt landbrug med god fortjeneste, samt oplysningsmomentet: gode skolekundskaber og interesse for kulturproblemer (Hemmen afslører dog ikke, hvorvidt han i 1570-erne var reformert, men da Loder i 1616 avler 20 fold hvede, udbryder han i lovprisninger fra Davids 64. salme, 12. vers).

De »moderne« træk møder man naturligvis ikke i alle disse regnskaber og dagbøger, der hver især kun omspænder en kort periode. En dansk forsker vil kunne afprøve de 14 punkter på udviklingen i det 18. århundredes Danmark; forholdene på det udskiftede Bernstorff gods giver således gode eksempler både m.h.t. afsætningsforhold, stærk gødskning og stort folkehold. – Hvad visse afgrøder angår, har en specialisering utvivlsomt meget tidligt fundet sted, simpelthen fordi den betalte sig, og det kan have påvirket omdriften. Fordelen ved rigelig gødning viser sig både på de nordfranske godser i det 14. årh. og i det 16–17. årh. hos de hollandske gårdbrugere i form af store foldudbytter; ved et enkelt flamsk landbrug udgjorde værdien af gødskningen (iberegnet møgspredning og nedpløjning) endog 60% af de samlede landbrugsomkostninger, mener van Bath. Når man ser, hvorledes de to anførte grupper af landbrug præsterer dobbelt så mange

fold hvede og byg som andre, samtidige godser (table I), og Loders landbrug direkte viser, hvad den rigeligere gødskning må have betydet (s. 15), må man gøre sig nye tanker om, hvorfor høstudbyttet på kronens ladegårde og en del andre danske storbrug i det 17. årh. var så ringe, iøvrigt også sammenlignet med eksempler fra nabolandene (jfr. Gunnar Olsens undersøgelser, *Hist. Tidsskr.* 10. rk, VI, især s. 439-52). – I denne forbindelse kan det nævnes, at kvægholdet på Hemmemas gård i Friesland o. 1570 var relativt stort og hans produktion af mælk (omsat i smør og ost) større end andetsteds kendt i denne periode og på højde med, hvad der var almindeligt i Nederlandene o. 1800.

M.h.t. regnskabsføringen var Robert Loder langt den overlegne. På grundlag af (senere tabte) notitser beregnede han udgift og indtægt i de forskellige driftsgrene, gjorde kalkulationer over fåreavl, mejeribrug og forbedret jordbehandling, og i modsætning til næsten alle landmænd før det 18. årh. regnede han med forrentning af den kapital, der var investeret i gård og besætning, og førte sit eget og sin families arbejde til udgift. – Iagttagelser af denne art er meget værdifulde til forståelse af et rationelt landbrugs forudsætninger.

Et hovedresultat af disse regnskabs- og dagbogsstudier er da, at der kan påvises en større variation i landbrugsdriften end almindeligt antaget, resumerer van Bath. Det traditionelle kornlandbrug med beskedent foldudbytte var mest udbredt på de engelske godser i middelalderen og på de tyske og vesteuropæiske storbrug i 16.-18. årh. Eksempler på en anden type landbrug med store kornudbytter som følge af kraftig gødskning og derfor med gode indtægter under højkonjunkturer har van Bath, som det vil fremgå af det anførte, med forkærlighed beskæftiget sig med. En tredje type, det intensive landbrug med udstrakt dyrkning af handelsafgrøder, forekommer især i dele af Nederlandene, men også i andre tætbefolkede egne allerede i middelalderen. Det »moderne« landbrug baseret på foderafgrøder begyndte i Flandern i senmiddelalderen og nåede en høj udvikling i England i det 17. og 18. årh., »and from there conquering the world«, slutter van Bath en smule overraskende sin inspirerende fremstilling.

F. Skrubbeltrang

Der foreligger egentlig overraskende få undersøgelser, navnlig af moderne tilsnit, over munkeordner og klostre i middelalderens Danmark. Om johannitterne, der her først og fremmest var repræ-